

Юлія Анікеєнко

РОЗДІЛОВІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено комплексному вивченню семантико-синтаксичних відношень розділових конструкцій. Зокрема з'ясовано причини дискусійного характеру розділових структур, проаналізовано їхнє семантичне навантаження та особливості функціонування в сучасній українській мові.

Ключові слова: категорія розділової сурядності, розділові семантико-синтаксичні відношення, взаємовиключення, несумісність, чергування.

Постійний розвиток мови спричиняє появу нових засобів вираження тих чи тих семантико-синтаксичних відношень. Якщо на сьогодні теорія єднальних, протиставних, градаційних і зіставно-протиставних відношень у зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці досить ґрунтовно з'ясована в руслі формального й структурно-семантичного аспектів синтаксичного вчення, то розділові семантико-синтаксичні відношення становлять значну прогалину в науці про мову.

Конструкції з розділовим компонентом знайшли належне висвітлення в працях Л. А. Булаховського, Ф. І. Буслаєва, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, М. У. Каранської, М. Ф. Кобилянської, Т. П. Ломтева, О. С. Мельничука, В. М. Русанівського, І. І. Слинька, К. Ф. Шульжука та ін. Проте в українському мовознавстві проблема вивчення закономірностей функціонування розділових структур, незважаючи на ґрунтовні теоретичні здобутки вчених, не втратила актуальності й дотепер.

Об'єктом пропонованої наукової розвідки є розділові конструкції, предметом – система їхніх семантико-синтаксичних відношень. Мета дослідження передбачає комплексний аналіз семантичного потенціалу розділовості.

У сучасній граматиці поширився погляд, згідно з яким розділовий зв'язок виражає значення взаємовиключення, чергування та несумісності [7, с. 379]: *Тоді це має бути і справді щось надзвичайне або незвичайне* (О. Ірванець) [4, с. 15]; *Капелюх летів під ліжку, вона далі копирсалась у валізі, витягувала то старанно рвані футболки, то бузкові сорочки з кислотними візерунками, то декадентські спідниці, а то військові черевики з намальованими на халябах черепахи* (С. Жадач) [2, с. 110]; *«Вони розминулися, як усі ми розминаємося на вулицях або в часі», – думає юнга з максималізмом, притаманним його віку* (С. Андрухович) [2, с. 31]. Зауважуємо, що не всі

мовознавці погоджуються з таким значеннєвим спектром розділових семантико-синтаксичних відношень. Зокрема, лише про семантику виключення й чергування йдеться в мовознавчих студіях І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, М. Ф. Кобилянської, Б. М. Кулика й ін. Так, І. І. Слинько кваліфікує розглядувані розділові відношення як такі, що «відрізняються від єднальних, зіставлювальних і протиставних тим, що вони виражають виключення або чергування подій, явищ. Тому здавна розділові речення поділялися на два типи – із значенням виключення і чергування» [6, с. 620].

Під іншим кутом зору характеризує розділові конструкції М. Ляпон. Дослідниця вичленює власне розділові (взаємовиключення, несумісність) і невластиві розділові (тотожність + розмежування) семантико-синтаксичні відношення [8, с. 242].

На наш погляд, особливої уваги заслуговує концепція О. М. Григор'єва про три основні значення розділовості (взаємовиключення, чергування й несумісність) із тим уточненням, що вони можуть мати й додаткове семантичне навантаження.

У найзагальнішому вигляді розділові конструкції позначають дії, що взаємовиключають одна одну: *Донька або ткала ліжники на стародавньому верстаті в кімнаті з дзеркалом, обставленим порожніми пуделками від популярних парфумів, або їздила на коні, обзираючи принагідно маржину* (Т. Прохасько) [2, с. 264]; *Або дзвінок працює ледь чутно, або ж не працює взагалі* (О. Ірванець) [4, с. 37]. Інколи взаємовиключення послаблюється, тому є всі підстави говорити про їхні значеннєві евентуальності [1, с. 138].

Цікавим, до прикладу, є поєднання складників сурядного речення, що «виражають дві (або більше) можливості, з яких у даній ситуації, щодо іншої можливої дії, може здійснюватися будь-яка» [1, с. 138]: *Треба, щоб влада видала розпорядження, аби побілілі люди поки знаходилися вдома або на карантині, а не вешталися нашими вулицями й не заходили в магазини, інакше ... інакше всі ми станемо, як вони, – альбатросами і в нас повипадає волосся, вії, брови* (А. Дністровий) [2, с. 71]; *Намісто було коштовним і рідкісним – тільки дружина військового кадровика, така, як Соніна вихователька в дитсадку, або*

така, як директриса найбільшої в УРСР швацької фабрики, де працювала Соніна мама, могли носити такі намиста (С. Поваляєва) [2, с. 214].

У розділових конструкціях досить часто спостерігаємо вираження невпевненості, сумніву: *Я й досі не впевнена, чи означало це півшпальти, чи щось інше, і що таке взагалі «шпальта»* (І. Карпа) [2, с. 131]; *Добре це чи зле, але за десять років руки дітей страшенно змінилися* (Т. Прохасько) [2, с. 254]; *Через стук коліс чутно дуже погано, тому я не до кінця впевнений, чи сказав він «си» чи «ти»* (С. Ушкалов) [2, с. 306]; *У голосі старої письменниці бринів чи то смуток, чи то погано прихована заздрість* (О. Ірванець) [4, с. 125].

Помічено, що виражені значеннєві відтінки з'являються за умови одночасного функціонування парних розділових сполучників *чи + то ... чи + то*: *Він лукаво примружив очі, посміхнувся і чи то сором'язливо, чи то спантелчено почував своєю великою лабезною короткий їжачок волосся на голові* (С. Андрухович) [2, с. 7–8]; *Плащ був чи то з пластику, чи то з гуми – невідомо* (Л. Дереш) [2, с. 36]. Із наведених прикладів видно, що адресатові досить складно зрозуміти, яка з дій (або яке з явищ) чинна (чинне), а яка сумнівна (яке сумнівне). Про це він може хіба що здогадуватися.

Оскільки розділові конструкції за природою свого плану змісту неоднозначні, то паралельно із семантикою невпевненості, сумніву, вагання експлікується семантика взаємовиключення, що позначає тверду впевненість, як-от: *Адже так чи інакше – небеса за вікном більше не горітимуть таким бузковим сльвом, і голоси в коридорі не міститимуть у собі стільки туги й розпачу, і я вже ніколи не буду тим легковажним марнославним юнаком, котрий гадає, що можна прожити своє життя, не суміщаючи індивідуально з колективним* (С. Жадан) [2, с. 120].

Особливу групу становлять конструкції, що позначають несумісні дії, у яких адресатові необхідно зробити певний вибір: *Товстун кондитер мовчки дивився у вікно, сподіваючись, що на тортик і гарячий шоколад забіжить парочка закоханих студентів, сядуть за столик у куточку біля музичного автомату, увімкнуть собі джаз або тихий блюз, але, за вечір нікого з відвідувачів так і не дочекавшись, сам мовчки з'їдав четвертий шматок торта, зачиняв кондитерську і йшов додому* (А. Дністровий) [2, с. 55–56].

М. У. Каранська переконливо доводить, що розділові речення вибору становлять собою двокомпонентні закриті або кількокомпонентні синтаксичні одиниці відкритого типу, в яких «повідомляється про два чи більше явищ, котрі можуть існувати вибірково: коли одне з них здійснюється, інші неможливі, вони не існують» [5, с. 208]: *Тут така справа, брате, – або жінки, або шлях воїна* (С. Жадан) [2, с. 114].

Реалізатором вибору, але з питальним або допустово-питальним відтінком, виступає одиничний сполучник *чи*, а також парний *чи... чи* [5, с. 122]: *Чи мав я рацію, нехтуючи цими стосунками? Чи не позбавляв я себе чогось важливого, того, що мало б формувати мене як людину, як особистість?* (С. Жадан) [2, с. 119]; *Ой, чи пив, чи гуляв* (С. Пиркало) [2, с. 176]. Функціонування таких питальних розділових конструкцій має на меті з'ясувати, яка ж із запропонованих можливостей реальна.

Ще однією специфічною характеристикою синтаксичних одиниць із розділовим зв'язком є «поєднання таких двох складових частин, з яких друга повідомляє, що відбудеться, якщо не здійсниться те, про що говориться (як про необхідне) в першій складовій частині» [1, с. 139]: *– Ну, як не хочете, Юхиме Яковичу, то ми когось іншого попросимо, – роздратовано-примирливо промиграв Зубчук* (О. Ірванець) [4, с. 50]; *Тож якби не ми, нечисленні лищарі чистоти й краси, то він, цей світ, уже давно перетворився б на суцільне захланне пекло* (О. Ірванець) [4, с. 253].

Зазначаємо, що явище взаємовиключення фокусує в собі й локально-темпоральні семантичні характеристики (маємо на увазі одночасний або ж різночасний характер локалізованих дій, репрезентованих у значеннєвому обсязі речення): *То тут, то там траплялися чудові античні скульптури, де що поцерблені, але прекрасні аж до запаморочення* (С. Андрухович) [2, с. 21]; *Морозиво скрапує на рожевий сарафанчик дівчинки майже хвилину (короткий новинний сюжет або повноцінний синхрон експерта)* (С. Поваляєва) [2, с. 246]; *Слизькості снігу коні не витримують, навіть якщо підпирати їхні груди своїми плечима (це вниз) чи випиратися руками в стегна, недалеко від підкутих залізом копит (коли догори)* (Т. Прохасько) [2, с. 263]; *Про те, як боялися разом вийти з готелю навіть десь у Відні чи Берліні, щоб не зустріти когось зі знайомих* (Н. Сняданко) [2, с. 290]; *Шлойма йшов позаду, широко ступаючи по цементній долівці, розширюючись то під ноги, то навкруги* (О. Ірванець) [4, с. 16]. Для розкриття цих характеристик пріоритетним видається уживання розділових сполучників *чи*, або та парних розділових сполучників *то ... то*.

Окремий тип становлять розділові структури зі значенням чергування, у яких мають місце явища, що по чергово змінюють одне одного. Услід за А. П. Грищенком, який у своїй концепції солідаризується з ученим Л. І. Бураком, виокремлюємо 3 різновиди переліково-розділових відношень:

1) явища (події), що чергуються, замінюються одне одним. Регулярним для таких конструкцій є функціонування парного сполучника *то ... то*: *Десь голосно цокав годинник чи навіть декілька – цоцоцок, цоцоцок, цоцоцок, – і що довше чоловік прислухався до цокотіння, то*



більшу кількість різних годинників вифізняв, голосніших і тихіших, пришивдшених і сповільнених, вони цокали звідусіль, то заспокійливо, а то раптом погрозливо, тривожно (С. Андрухович) [2, с. 25];

2) перелік явищ (подій), які взаємно виключаються. Конструктивною базою для творення таких відношень виступають сполучники *чи ... чи, то ... то, або ... або*: *А білоокий, чи по щирості, чи ретельно граючи завчену роль, кілька разів клацнув кнопкою, то вбираючи, то випускаючи лезо, і на підтвердження його високої якості, легенько, єдиним рухом, самим тільки кінчиком вістря без особливого зусилля розрізав пакетика з крекерами, що його Шлойма стискав у правій руці* (О. Ірванець) [4, с. 88]. Аналізовані речення виразно маніфестують багатство семантичного діапазону розділових структур, оскільки репрезентують синтез двох значень: невпевненість (його реалізують парні розділові сполучники *чи ... чи*) + чергування (його ідентифікують парні розділові сполучники *то ... то*);

3) перелік явищ (подій), які взаємно виключаються, проте взаємовиключення ускладнене модальним відтінком невизначеності: *Він навіть не робить спроби прикинутися, що його цікавить перш за все душа, особистість чи що там ще* (С. Пиркало) [2, с. 145–146].

На нашу думку, аргументованим є також твердження П. С. Дудика про те, що «складносурядні речення зі значенням чергування подій або явищ становлять незамкнену реченнєву систему, можуть мати довільну кількість предикативних частин, формуються за допомогою сполучника *то ... то*» [3, с. 259]: *До самої зупинки внизу Соня дивилася то на витоптаний стумою і ще сонними тінями парк, то на штучне паркове озеро з катамаранами й несвіжими лебедями, то на облуплений тир в гушавині парку, то на працівника атракціону «Чортове колесо» в червоному комбінезоні, то на машини, що ковзали асфальтом, наче праски, то на вищерблену цегляну стіну заводу з протилежного боку шосе* (С. Пovalaєва) [2, с. 217].

Завдяки лінгвістичному аналізу розділового семантичного простору стало очевидним, що найпосутнішою ознакою, яка вирізняє розділові семантико-синтаксичні відношення з-поміж інших (єднальних, протиставних, градаційних, зіставно-протиставних), є обов'язкова реалізація однієї із запропонованих дій. При цьому інша несумісна дія (чи інше несумісне явище) так чи так пов'язана (пов'язане) або із взаємовиключенням, або ж із чергуванням.

Отже, аналіз розділових семантико-синтаксичних відношень підтвердив необхідність усебічного вивчення категорії розділової суурядності. Складність інтерпретування таких відношень полягає в їхньому дискусійному характерові, оскільки не всі дослідники чітко виокремлюють

три основні значення (взаємовиключення, чергування, несумісність) та їхні семантичні евенуальності. Саме такі неоднозначні характеристики, однак, створюють сприятливий ґрунт для подальшого глибинного з'ясування семантико-синтаксичного механізму розділових структур. Сподіваємося, що проаналізований матеріал якоюсь мірою сприятиме розкриттю актуальних питань семантичного синтаксису.

Література

1. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 156 с.
2. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка / укладання та післямова С. Жадана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 320 с.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
4. Ірванець О. В. Сатириконт – ХХІ / О. В. Ірванець ; художн.-оформлювач О. М. Артеменко. – Харків : Фоліо, 2011. – 763 с.
5. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : Навч. посібник / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
6. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : Навч. посібник / І. І. Слинко, Н. В. Гуїванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
7. Сучасна українська мова : Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. – 3-тє вид., перероб. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : Підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Yuliya Anikeyenko

DISJUNCTIVE SEMANTIC-SYNTACTIC RELATIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN

This article deals with complex studying of semantic-syntactic relations of disjunctive constructions. The discussive reasons of disjunctive structures are defined. The semantic charge of the disjunctive constructions and the peculiarities of their functioning in the contemporary Ukrainian language are analysed.

Keywords: *disjunctive coordination category, disjunctive semantic-syntactic relations, mutual exclusion, incompatibility, alternation.*

Юлія Анікеєнко

РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫЕ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена комплексному изучению семантико-синтаксических отношений разделительных конструкций. В частности, выяснено причины дискуссионного характера разделительных структур, проанализирована их семантическая нагрузка и особенности функционирования в современном украинском языке.

Ключевые слова: *категория разделительной сочиненности, разделительные семантико-синтаксические отношения, взаимоисключение, несовместимость, чередование.*

Надійшла до редакції 10.01.2013 р.